Г. В. Бєлєнька

ББК 372.212

ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДОШКІЛЬНИКІВ

Розглядаються особливості формування однієї з базових якостей особистості – відповідальності у період дошкільного дитинства; розкрито особливості прояву та формування відповідальності дітей в різних видах продуктивної діяльності: ігровій, художній, трудовій, комунікативній; охарактеризовано когнітивний компонент відповідальності; розкрито шляхи формування цієї якості у дітей.

Ключові слова: *базові якості особистості; відповідальність; діти дошкільного віку; формування.*

Вступ. Сучасне суспільство прагне вибудовувати стратегію свого розвитку на засадах демократії, найважливішими ознаками якої є свобода і відповідальність. Таке бачення суспільного розвитку обумовлює актуальність питань формування відповідальності особистості. Основи формування цієї якості закладаються в ранньому та дошкільному дитинстві, тож важливо не пропустити момент для здійснення відповідного педагогічного впливу на особистість у цей період її життя та забезпечити умови для розвитку значущих для неї і суспільства особистісних якостей.

У Базовому компоненті дошкільної освіти (БКДО), що є державним стандартом першої ланки системи освіти України, зазначено: «На кінець дошкільного періоду життя в дитини мають бути сформовані базові характеристики особистості: довільність, самостійність і *відповідальність*, креативність, ініціативність, свобода поведінки і безпечність, самосвідомість, самоставлення, самооцінка» (Базовий компонент дошкільної освіти, 2012, с. 5). Це засвідчує спрямованість дошкільної освіти на вирішення завдань соціальної адаптації та формування психологічної готовності особистості до життя у сучасному соціумі.

Висвітленню різних аспектів проблеми формування в дітей відповідальності присвячені роботи І. Беха, Т. Веретенко, В. Горовенко, М. Левківського, М. Сметанського, О. Сухомлинської, В. Савченко, Н. Огренич, В. Оржеховської, Т. Фасолько та ін. Спільною у роботах вітчизняних вчених є теза про необхідність формування особистості на основі загальнолюдських моральних цінностей, серед яких вагоме місце посідає відповідальність, а також положення про виховання і розвиток дитини через залучення її до різних видів діяльності. Проте особливості прояву і формування відповідальності дітей в різних видах діяльності системно не досліджувалися.

Метою статті є висвітлення порівняльних характеристик прояву відповідальності у дітей старшого дошкільного віку та розкриття методичних засад формування цієї моральної якості.

Формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку. Формування базових якостей особистості – проблема, що своїми витоками сягає в античну філософію стародавньої Греції, класичну німецьку філософію, червоною ниткою проходить крізь твори Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Бердяєва та ряду інших філософів.

Що стосується дітей дошкільного віку, то ставлення до них і вимоги до їхнього виховання змінювалися зі зміною соціальних формацій, історичного розвитку суспільства. Постійний науковий інтерес до дошкільного дитинства виник лише у XVII сторіччі, з появою праць чеського педагога Яна Амоса Коменського. Психологи і педагоги тривалий час досліджували можливості формування у дітей моральних якостей, пройшовши у своїх пошуках шлях від виховання в них слухняності й дисциплінованості до формування самостійності й надання свободи вибору.

У вітчизняній педагогіці існувало два підходи до вирішення цього питання. Перший пов'язаний з ім'ям відомого педагога – А. Макаренка. Згідно його концепції відповідальність особистості формується у колективі і через колектив за рахунок сильного емоційного переживання. Це відповідальність залежності, у якій власні почуття людини мотивують її діяльність.

Інший підхід був запропонований і реалізований В. Сухомлинським. Згідно цього підходу дитину з раннього віку слід вчити жити за законами добра, розвивати емпатію, формуючи у неї такі якості як милосердя, вміння розуміти іншого, сердечність, людяність. У результаті такого виховання і формується відповідальність, як здатність реагувати на почуття іншої людини.

У 60-х – 70-х роках XX століття в роботах З. Борисової, Р. Буре, Д. Сєргєєвої піднімалися питання виховання відповідальності у дітей дошкільного віку в трудовій діяльності. Автори розглядали її як відчуття дитиною своєї корисності для інших, усвідомлення значущості своєї праці для колективу і обов'язковість її виконання. У подальших дослідженнях Л. Артемової, Г. Бєлєнької, К. Клімової, Т. Поніманської, Г. Уранової, Т. Фасолько та інших були розглянуті можливості виховання відповідальності у дітей в різних видах діяльності. Вчені дійшли висновків: відповідальність, як якість особистості не формується спонтанно; для виховання відповідальності у дітей в період дошкільного ди-

© Бєлєнька Г. В., 2015

тинства необхідно створити спеціальні педагогічні умови; в основу виховання відповідальності мають бути покладені знання дітьми моральних норм, що конкретизуються у правилах поведінки та взаємодії з оточуючими.

Перші знання про прийняті (і дотримувані) у суспільстві норми взаємин дитина раннього віку отримує шляхом спостережень за поведінкою дорослих, а засвоює шляхом наслідування і вправляння. Значущість особи дорослого у її житті стимулює дитину наслідувати поведінку дорослих. Відповідно, саме приклад дорослого виступає основним методом впливу на малюка. В подальшому, у дошкільному віці, дитина здатна засвоїти і систематизувати досить складну інформацію через мовлення і научіння. Проте отримані знання лише підтвердять чи спростують результати попереднього досвіду соціалізації дитини у найближчому середовищі – родині. Саме тому на батьків дітей дошкільного віку і осіб, що їх заміщують, покладається велика відповідальність як за власну поведінку, так і за зміст та емоційне забарвлення знань дітей про норми і правила моральної поведінки.

Знання дітей, що виступають основою формування відповідальності, умовно можна поділити на декілька груп:

1. Знання про норми поведінки серед людей (необхідність дотримання правил поведінки, прийнятих в родині, дошкільному закладі, транспорті, громадських місцях; значення і способи вітання, вияву поваги, надання допомоги тощо).
2. Знання про правила організації та здійснення різних видів діяльності (визначення мети діяльності, планування, передбачення результату, добір необхідних матеріалів та знаряддя, правила побудови співпраці, дотримання охайності, необхідність доводити розпочату справу до кінця).
3. Знання про емоції та емоційні стани людей, що виникають в результаті взаємодії з іншими людьми, причини їх виникнення (словом, діяльністю чи бездіяльністю можна викликати в оточуючих радість і сум, можна образити, можна підняти настрій тощо).
4. Знання про працю дорослих, обов'язки людей в соціумі, взамозв'язок і взаємозалежність членів суспільства (професії дорослих, обов'язки членів родини, працівників дошкільного закладу, інших установ, суспільну значущість праці, необхідність, користь та радість від праці).

Не всі знання дитина дошкільного віку може засвоїти самотужки. Якщо знання про норми поведінки серед людей вона сприймає наочно, закріплює шляхом наслідування і багаторазових вправлянь, то знання про правила організації та здійснення різних видів діяльності, емоції та емоційні стани людей, суспільну значущість праці, обов'язки людей в соціумі, взамозв'язок і взаємозалежність членів суспільства їй мають надати дорослі. Сучасні програми розвитку дітей в дошкільних навчальних закладах «Дитина», «Я у Світі», «Українське довкілля» представляють можливість поетапно надати дітям необхідні знання у певній системі. Рухаючись у напрямі: назва (правила, емоції, професії тощо), опис-характеристика, причина, наслідок ігнорування, ставлення людей, дорослий створює умови для міцного засвоєння дітьми необхідних знань і надалі може зосередити зусилля на формуванні у них емоційно-ціннісного ставлення до моральних якостей особистості, в тому рахунку і відповідальності.

Якщо розглядати особливості формування у дошкільнят почуття відповідальності у різних видах діяльності: ігровій, комунікативній, трудовій, художній, то можна побачити, що процес цей у кожному з перерахованих видів відбувається по різному. *В ігровій діяльності* дитина бере на себе відповідальність за чітке дотримання правил гри і тим самим сприяє успішному розгортанню ігрового сюжету. Мотивом до виконання правил гри є бажання дитини бути включеною до колективу дітей, що граються; прагнення до визнання однолітками; зацікавленість у розгортанні сюжету гри; намагання уникнути конфліктів у її ході. На узгодження власних бажань з бажаннями партнерів по грі дитину спрямовує розвинена уява. Спочатку вона лише підсвідомо відчуває, що дотримання правил забезпечує успішність гри, а згодом усвідомлює – в разі порушень правил гра перестає приносити задоволення її учасникам і зникає. Відповідальна поведінка дитини в ігровій діяльності, що полягає у дотриманні правил, забезпечує емоційне задоволення всіх її учасників ходом гри і бажання продовжувати її.

У трудовій діяльності дитини відповідальне ставлення до виконання трудових дій формується за умови розуміння нею мотиву праці та значущості її результату. У дітей молодшого дошкільного віку праця тісно пов'язана з грою, їх приваблює сам процес діяльності. Захоплюючись процесом малюк забуває про кінцевий результат. В старшому ж дошкільному віці дитина здатна досягти запланованого результату, не зважаючи на внутрішні та зовнішні відволікаючі моменти. Стрижнем, що утримує її в рамках виконуваної діяльності, є ставлення (почуття) до значущого дорослого – мами, інших членів родини, вихователя, а також суб'єктів діяльності (рослин, представників тваринного світу). Це можуть бути почуття прихильності, любові, поваги, дружби, турботи тощо. Вони проявляється через конкретні дії завдяки усвідомленню дитиною своїх можливостей (можу це зробити) і закріплюються позитивними емоціями відчуття своєї корисності та значущості. Тож розвиток почуттєвої сфери дитини, її емоційного інтелекту виступає запорукою формування відповідальності у трудовій діяльності.

Діти старшого дошкільного віку здатні не лише самостійно визначати мету праці (господарсько-побутової, ручної, праці в природі), а й планувати її, добирати матеріали та знаряддя, виконувати трудові дії у необхідній послідовності, оцінювати результат і, за потреби, поліпшувати його (Г. Бєлєнька, М. Машовець В. Павленчик). Так, наприклад, вирішивши помити іграшки чи випрати носовички, дитина спочатку шукає відповідну ємність (миску, іграшкову ванночку тощо) і мило, потім здійснює необхідні дії (миє, пере, полоще, розміщує для просушки), потім прибирає миску з водою та мило і звертається до дорослого за оцінкою власних дій. Як показує досвід, прибирання робочого місця – нецікава й небажана для дітей справа, проте вони поступово привчаються виконувати її, орієнтуючись на ставлення дорослого, його оцінку. Поступово такий досвід діяльності формує звичку відповідального ставлення до праці і вміння сприймати її цілісно: від постановки мети й підготовки робочого місця до отримання результату і прибирання робочого місця. Усвідомлення значущості своєї праці для себе та інших формує позитивну самооцінку, впевненість дитини у власних силах, закріплює цю якість як необхідну у поведінці.

У художній діяльності є своя специфіка формування відповідальності. Вона залежить від інтересу дитини до даного виду діяльності та розвитку її художніх здібностей. Якщо розуміти під відповідальністю вміння визначати мету і доводити справу до кінця, то для дитини дошкільного віку в даному виді діяльності воно не характерне. Процес творчої діяльності настільки відповідає природі дитини, захоплює її, що малюк не може полишити діяльність, навіть досягнувши мети. Він починає «вдосконалювати» свою творчу роботу: додавати нові елементи, щось змінювати, деталізувати, допоки від початкового задуму майже нічого не залишається. Чим більше розвинуті творчі здібності дитини, тим складніше їй дотримуватися загальних правил виконання діяльності, знаходитися в рамках визначеного дорослим завдання. Така поведінка дитини, на перший погляд, може здатися безвідповідальною, проте в її основі лежить потяг до творчості і самовираження.

Якщо ж дитина ставиться до художньої діяльності спокійно і та не входить до кола її інтересів, то до виконання завдань дорослого вона ставиться як до будь-яких інших: слухняно виконує вказівки, демонструє результат і очікує оцінки. При виконанні діяльності дотримується загальноприйнятих правил, хоча й не демонструє високих результатів. Яскраво виявляє виконавську відповідальність.

Мотивом для розвитку відповідальності у художній діяльності виступає ставлення до дорослого, розуміння його очікувань і оцінка, емоційне взаєморозуміння, що супроводжується доброзичливим аналізом як результату, так і способів діяльності, обраних дитиною, а також зусиль, що докладені для його досягнення.

Найбільш складно відбувається формування відповідальності *у комунікативній діяльності* дітей. Комунікативна діяльність дошкільника спрямована, насамперед, на розуміння іших людей та встановленя взаємин з ними. Міжособистісні взаємини дошкільнят дуже складні й суперечливі. Всі малюки мають різний характер, що позначається на характері їхньої комунікації. Об'єднуючим ядром будь якої комунікативної діяльності дітей виступає спільна діяльність. Вона об'єднує дітей загальною метою, завданням, емоціями переживання за спільну справу. У ній має місце розподіл обов'язків, узгодженість дій. Беручи участь у спільній діяльності, дитина вчиться поступатися бажанням однолітків чи переконувати їх у своїй правоті, докладати зусилля для досягнення загального результату.

Відповідальність у комунікативній діяльності передбачає відповідальність дитини за свої слова. Дотримання слова, обіцянки ускладнюється за рахунок особливостей протікання психічних процесів: пам'яті, уяви, уваги, мислення. Так, дітям властиво забувати про дане слово, уявляти, що вони виконали обіцяне, переключати увагу на сильніший подразник через ситуативні афективно забарвлені спонуки, а також будувати судження, що виправдовують недотримання слова.

Проте, збагачення індивідуального й суспільного досвіду дитини в процесі гри та інших видів діяльності, засвоєння нею правил і норм співжиття у колективі, загальнолюдських моральних цінностей як регуляторів соціально належної поведінки, приводить наприкінці старшого дошкільного віку до ґрунтовних якісних змін у психіці дітей. На шостому році життя дитини є уже достатньо усталеними і функціонально дієвими такі «внутрішні інстанції» підростаючої особистості, як її образ «я», самооцінка, самолюбство, рівень домагань, особистісні очікування тощо.

К. Роджерс розглядає як одну зі складових відповідальності – емпатію: здатність особистості співчувати, співпереживати, сприяти іншій людині. Для розвитку емпатії у дітей дорослі мають з раннього віку дбати про формування у них потреби перебувати у небайдужому ставленні до інших (людей, об'єктів природи) та вмінні вербально і невербально виявляти співчуття. Основним методом виступає приклад дорослого, який за допомогою різних засобів (міміки, жестів, слів, дій) візуалізує свої емоції перед дитиною. Вроджена здатність малюка до наслідування забезпечує можливість сприйняття і привласнення продемонстрованих способів взаємодії з оточуючими. Допоміжними методами виступають: читання дитячої літератури, ігри-драматизації, ігри фантазії, розглядання картинок і бесіди за їх змістом, розповіді з власного досвіду.

Не менше значення має і рефлексія. Вона формується і розвивається у процесі комунікативної діяльності. Ця здатність виявляється через вміння дитини оцінити себе з точки зору інших людей, проаналізувати свої дії, прийняти рішення, враховуючи можливу реакцію партнерів по спілкуванню. Із здатністю до рефлексії пов'язане і таке новоутворення старшого дошкільного віку, як антиципація – передбачення наслідків своїх дій та їх оцінок з боку інших, упередження тієї чи іншої негативної ситуації. Найбільш ранньою формою моральної самооцінки є сором. Результатом відповідальності особистості за свої слова є повага до неї оточуючих і почуття впевненості у своїх силах.

Щоб сформувати у дитини дошкільного віку відповідальну поведінку в комунікативній діяльності, насамперед необхідно послідовно здійснити такі кроки: подбати про розвиток і постійне збагачення мовлення дитини, як основного засобу спілкування; орієнтуючись на базові потреби дитини у любові та визнанні, викликати й закріпити у неї емоційну потребу у моральній поведінці; надати чіткі знання про норми і правила моральних дій, що ведуть до встановлення позитивних взаємин з оточуючими; забезпечити можливості для набуття власного досвіду відповідальної поведінки.

Висновки. Відповідальність є базовою якістю особистості. Формування відповідальності починається з того моменту, коли дитина здатна виконати короткотривале доручення дорослого. Найбільш інтенсивно формування відповідальності відбувається у віці від пяти до десяти років, коли дитина активно засвоює знання і будує взаємини з оточуючими. Основою формування відповідальності виступає емоційна задоволеність дитини від позитивної оцінки її дій значущими дорослими, позитивний приклад дорослих і товаришів, художня література, зразки для наслідування, що пропонуються екранними засобами, насамперед через дитячі фільми та мультфільми, досвід спільної діяльності. Критеріями відповідальної поведінки є: уявлення дітей про значення і зміст моральної норми відповідальності; позитивне ставлення до віповідальності як моральної характеристики особистості; вміння діяти відповідно до норми моральної поведінки.

Література

1. ***Базовий компонент дошкільної освіти*** / нова редакція / Керівник авторського колективу Богуш А. М. – К.: МОНмолодьспорту, 2012. – 21 с.
2. ***Бех І. Д.*** Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб / І. Д. Бех. – К.: Академвидав, 2012. –256 с. – (Серія «Альма-матер»).
3. ***Кононко О. Л.*** Виховуємо соціально компетентного дошкільника. – К.: Світич, 2009. – 208 с.
4. ***Лисина М. І.*** Проблеми онтогенезу спілкування. М.: Просвещение, 1976. – 156 с.
5. ***Сухомлинський В. О.*** Виховання обов'язку / В. О. Сухомлинський: Вибр. тв.: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.5. – С. 472–488.
6. ***Фасолько Т. С.*** Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку: Автореф. дис... канд. пед.наук: 13.00.08. – дошкільна освіта / Т. С. Фасолько; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2000. – 18 с.

References

1. ***Basic component of preschool education*** (2012). (Ed.) Boghush A. M. K.: MON molodjsportu, 21 (in Ukrainian).
2. ***Bekh, I. D.*** Personality in the spiritual aria development: navch. pos. (2012). K.: Akademvydav, 256 (in Ukrainian).
3. ***Kononko, O. L.*** (2009). Educating socially competent preschooler. K.: Svitych, 208 (in Ukrainian).
4. ***Lysyna, M. I.*** (1976). Problems ontogeny of communication. M.: Prosveshhenye, 156 (in Ukrainian).
5. ***Sukhomlynsjkyj, V. O.*** (1977). Duties' education. V 5 t., K.: Rad. shkola, T. 5, 472–488 (in Ukrainian).
6. ***Fasoljko, T. S.*** (2000). Preschool children's responsible behavior upbringing. Extended abstract of candidate's thesis. In-t probl. vykhovannja APN Ukrajiny, K., 18 (in Ukrainian).

Беленькая А. В. ФОРМИРОВАНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ДОШКОЛЬНИКОВ

Рассматриваются особенности формирования одного из базовых качеств личности - ответственности в период дошкольного детства; раскрыты особенности проявления и формирования ответственности детей в различных видах продуктивной деятельности: игровой, художественный, трудовой, коммуникативной; охарактеризован когнитивный компонент ответственности; раскрыты пути формирования этого качества у детей.

Ключевые слова: *базовые качества личности; дети дошкольного возраста; ответственность; формирование.*